

Gustav Gerber als onderwijzman

Frank Vonk (Doetinchem)

Wenn [...] in unserer Zeit wissenschaftliche Untersuchungen, welche von blossen Begriffen, Abstraktionen ausgehen, in Misskredit gekommen sind und mit Unglauben aufgenommen werden, wenn empirische Forschung als grundlegend gefordert wird, so ist auch klar, dass, was Kant als 'Kritik der reinen Vernunft' zu untersuchen begann, fortzuführen ist als Kritik der unreinen Vernunft, der gegenständlich gewordenen, also als *Kritik der Sprache*. Die Verschiedenheit der wissenschaftlichen, moralischen, religiösen Begriffe, die Eigentümlichkeit des ganzen Volkslebens, die verschiedene geschichtliche Entwicklung bei den Nationen sind an sich genügend deutliche Zeichen, dass ein allgemeines Denksystem dieselbe Abstraktion ist, wie es ein allgemeines Sprachsystem sein würde. (Gerber 1871-74/I:244)

1. Inleiding. Vooronderstellingen van taalgebruik en de rol van het denken

De naam van Gustav Gerber is niet meer zo onbekend onder taalkundigen als een aantal decennia geleden. In 1968 verscheen van de hand van Siegfried Schmidt een boek over problemen bij de beschrijving van taal en denken in historisch perspectief. Naast onder meer John Locke (1632-1704), Wilhelm von Humboldt (1767-1835) en Ludwig Wittgenstein (1889-1951) verscheen de naam van Gerber in dit boek. Gerber werd samen met Friedrich Max Müller (1823-1900) en Georg Runze (1852-1922) gezien als een belangrijke negentiende-eeuwse taalfilosoof die enerzijds het probleem van de relatie tussen taal en denken en anderzijds Kants 'kritiek van de zuivere rede' in het licht van een taalkritiek scherper heeft gesteld. Het kernprobleem voor Gerber vormde de rol van de werkelijkheid binnen een taal-tekensysteem:

Man betrachtet fälschlich 'den an den Lauten gewonnenen Begriff, das in den Satzbildungen sich entfaltende Trennen und Konstituieren des Verstandes als das Wesentliche, Innere, Geistige, für welches die Ausdrucksmittel der Sprache nur die äußere, mitteilbare Form lieferten'. (in: Schmidt 1968:84)

Taal verwijst niet naar dingen in de wereld, maar is als klankbeeld (*Lautbild*) op een conceptuele, symbolische en abstractieve wijze een uitdrukkingvorm van voorstellingen. In dat opzicht lijkt taal op een kunstwerk. En vandaar ook de titel van Gerbers belangrijkste werk *Die Sprache als Kunst*.

Gerbers werk is doorspekt met citaten uit de gehele Westerse literaire, retorische, historische, filosofische en taalwetenschappelijke tradities - men kan wel zeggen van Homerus (ong. 600 v.Chr.) tot Heymann Steinthal (1823-1899). Gerbers belezenheid maakt zijn werken echter niet makkelijk leesbaar. Steeds weer onderbreken langere

citaten en commentaren zijn analyses van de onzuivere rede, ofwel de taal. Aangezien veel oorspronkelijk Griekse en zelfs Hebreeuwse citaten onvertaald zijn gelaten, mag men het vermoeden uitspreken dat het werk in eerste instantie bedoeld is voor filologen en filosofen. Deze waren het dan ook die op Gerbers werk reageerden en veelal niet onwelwillend. Al had men veel commentaar op de fouten die er nog in de authentieke citaten in het Latijn, Grieks, Engels etc. zaten. Deze sterk filologische invalshoek leidde er in de recensies toe dat men Gerber verweet van niet-actueel linguïstisch onderzoek uit te gaan. Wel spreken recensenten als Ludwig Tobler (1827-1895) en Victor Henry (1850-1907) lovend over Gerbers belangstelling voor betekenisverandering van woorden op basis van hun gebruik in het alledaagse leven (zie Henry 1885 en Tobler 1871).

Deze in linguïstische kringen rond 1875 ongebruikelijke invalshoek deed geen afbreuk aan het succes dat *Die Sprache als Kunst* had. De informatiedichtheid van de in eerste instantie in twee banden uitgebrachte *Die Sprache als Kunst* en de bruikbaarheid als naslagwerk stonden borg voor een relatief snelle tweede druk (1885).

In deze bijdrage zal ik niet zo zeer ingaan op het taalkundige werk van Gerber, maar op zijn rol als pedagoog en directeur van het gymnasium in Bromberg. Het gaat er voornamelijk om een beter beeld te krijgen van de onderwijskundige zaken die in de tweede helft van de 19de eeuw in Pruisen een rol speelden. Daarnaast krijgt de persoon Gerber de nodige aandacht.

2. Iets over Gerbers leven en zijn rol in het schoolleven van Bromberg (Bydgoszcz)

Gerber werd op 13 januari 1820 in Berlijn geboren en stierf op 21 oktober 1901 eveneens in Berlijn. Hij behaalde onderwijsbevoegdheden voor verschillende schoolvakken. Hieronder voor geschiedenis, aardrijkskunde, Latijn en Grieks. Hij liep stage in het schooljaar 1843/44 aan het *Königliches Friedrich-Wilhelms-Gymnasium* in Berlijn, waar hij ook zelf zijn middelbareschooltijd had doorgebracht (zijn *Matura* of gymnasiumdiploma kreeg hij op 29 september 1839). Gerber promoveerde in Leipzig over Herodotus - waarschijnlijk heeft hij boek twee van de *Historiae* becommentarieerd, waarin o.a. het bekende taaloorsprongsonderzoek van de Egyptische koning Psammetichos wordt beschreven. Dat Gerber zich op basis van deze taaloorsprongsproblematiek in zijn “wetenschappelijke loopbaan” met taaloorsprongsproblemen heeft bezig gehouden is een interessante speculatie die echter nog verder onderzoek behoeft. Wel zou een kritische beschouwing over genoemd experiment de opvatting des te plausibeler maken dat het de ontwikkeling van de taal enerzijds van conventionele aard is, maar anderzijds haar oorsprong in het menselijk voorstellingsvermogen heeft dat de eerste spontane klankuitingen stuurt.

Zijn werkzame leven bracht Gerber echter niet in Berlijn noch in het Mekka der neogrammatici, Leipzig, door. Hij werd in maart 1851 in het in Posen gelegen Bromberg (nu: Bydgoszcz in Polen ten noordoosten van Poznań) benoemd tot directeur van de nog op te richten *Realschule*, later het *Realgymnasium*. In Bromberg werkte hij tot aan zijn pensioen op 1 april 1886.

2.1. Iets over het onderwijs in Bromberg: J.H. Deinhardt

Gerber was in Bromberg echter niet de belangrijkste *Schulmann*. Wanneer men het archief in Bydgoszcz doorvlooit naar schoolactiviteiten in de tweede helft van de negentiende eeuw stuit men vaak op de naam Johann Heinrich Deinhardt (1805-1876). Men zou deze oudere tijdgenoot een collega van Gerber kunnen noemen. Inzicht in het wel en wee van het schoolleven in Bromberg kan worden verkregen door de over hem aanwezige documenten nader te bekijken - opmerkelijk blijft het natuurlijk wel dat er zo weinig materiaal over Gerber in het stadsarchief te vinden is. Deinhardt was directeur van het in 1817 opgerichte

Figuur 1: Bromberg aan het begin van de 20ste eeuw (Theaterplatz)

koninklijke gymnasium. Men treft in vrijwel alle stukken over hem opmerkingen over zijn pro-Duitse of pro-Pruisische houding aan betreffende schoolaangelegenheden. Hij was een trouw aanhanger van de Pruisische staat en had vandaar ook problemen met het onderwijs in en van het Pools aan het gymnasium:

Aber mehr noch: Deinhardt ist ein kerndeutscher Mann gewesen. Als im Jahre 1848 das Herzogtum Posen in Gefahr war, den Grundstock eines neuen polnischen Staates zu bilden, da war es die Bromberger Bürgerschaft, die flammenden Protest dagegen erhob und deutsch bleiben wollte. Das Vertrauen der Bromberger aber hatte Deinhardt zum Vorkämpfer und Führer in dieser nationalen Bewegung erwählt. Überhaupt war Deinhardt einer der besten, treuesten, reinsten Menschen, die man sich denken kann.

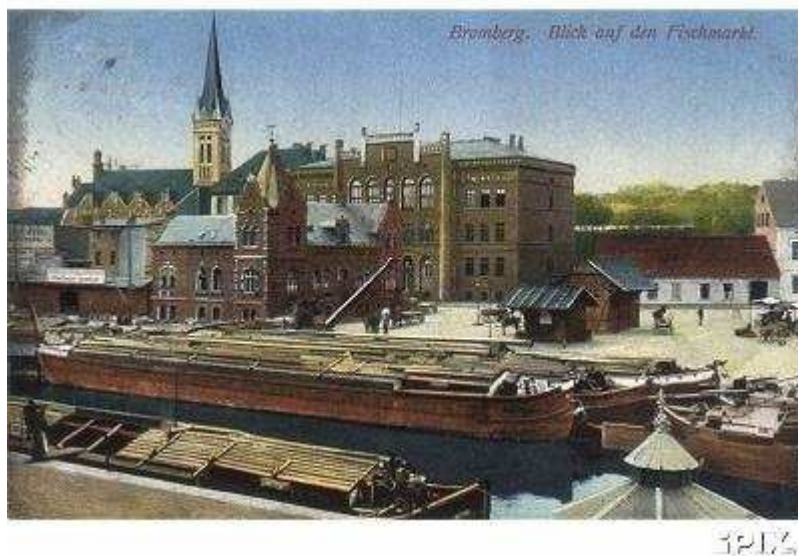
(Akta miasta Bydgoszczy 1512)

Van Gerber is een dergelijke pro-Pruisische houding niet bekend, hoewel men dat niet kan uitsluiten. Aan het *Realgymnasium* werd echter wel Pools onderwezen, zoals men in het *Programm der neu errichteten städtischen Realschule* uit 1852 kan lezen. Zoals ook Gerber had Deinhardt in Berlijn gestudeerd, en wel bij August Friedrich Boeckh (1785-1867) en Franz Bopp (1791-1867):

Er h orte bei Ohm und Ideler mathematische, bei Encke, der ihm auch einen Teil der Rechnungen für einen Jahrgang seines astronomischen Jahrbuchs übertrug, astronomische, bei Link und Ermann naturwissenschaftliche Vorlesungen, versäumte aber auch nicht philologische und sprachwissenschaftliche bei Boeckh und Bopp, geschichtliche bei Fr. v. Raumer, geographische bei Ritter und war besonders eifrig in den philosophischen Lehren Hegels und Hennings. [...]. Als Lehrer und nochmehr durch seine literarische Tätigkeit hatte er die Aufmerksamkeit der Behörden auf sich gelenkt, die ihm 1844 das Direktorat des Gymnasiums in Bromberg übertrugen, nachdem er vorher das collegium pro rectoratu vor der wissenschaftlichen Prüfungskommission in Halle gemacht hatte.

(Akta miasta Bydgoszczy 1512)

Ik wil hier verder niet bij Deinhardt stilstaan maar meer ingaan op het de onderwijsactiviteiten van Gerber in Bromberg.

Figuur 2: Foto van de Fischmarkt, waar het Realgymnasium zich bevond (foto uit 1913).

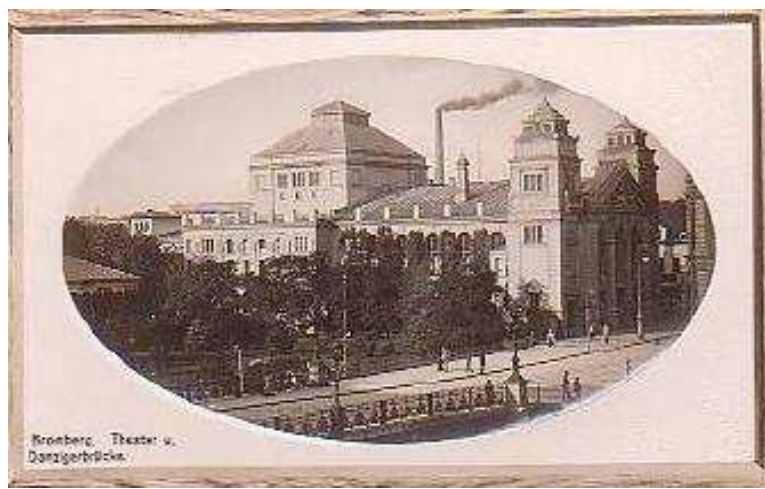
2.2. *Het talenonderwijs in Bromberg*

Zoals gezegd werd er aan Gerbers *Realschule* wel Pools onderwezen. Dit had mede van doen met de Poolse afkomst van een aantal leerlingen en met het feit dat een *Realschule* op een meer praktisch beroepenveld voorbereidt. Volgens Gerber vormden de moderne talen de kern van een *Realschul*-opleiding. In twee bijdragen aan het *Programm der st dtischen Realschule* legde Gerber het verschil tussen een gymnasiale en een *Realschul*-opleiding uit wat betreft de kennis van het Latijn en de vreemde talen. De vakken die aan een *Realschule* worden onderwezen en het beroepenveld maken het niet direct noodzakelijk dat een leerling die zijn *Abschlu * doet het Grieks en het Latijn beheerst. De praktische beheersing van het Frans, het Engels, het Duits en eventueel het Pools zijn naast de andere, meer praktische vakken die aan een *Realschule* worden onderwezen van groot belang. Desalniettemin doet het Latijn hier ook nog mee: het biedt de leerling een hulpmiddel of instrument om de grammaticale en syntactische structuren van de moderne talen beter te kunnen begrijpen. Uiteindelijk

moet men echter de “abacus”, het Latijnse telraam, van zich werpen om op eigen kracht de vreemde taal passief en actief in de praktijk te kunnen gebruiken:

[Für jetzt] ist das Lateinische der Realschule noch unentbehrlich, und, weil unentbehrlich, auch mit so viel Kraft zu treiben, daß es gern getrieben werden kann. Der modernen Philologie aber ist die Aufgabe gestellt, diese Stütze nach und nach entbehrlich zu machen, und, was bisher hierfür geschehen, giebt für eine nicht zu ferne Zukunft erfreulichen Hoffnungen Raum. Was aber schon jetzt die einheitliche Behandlung des Unterrichts in der Realschule mächtig fördert, ist der Umstand, daß der Unterricht in den Realien ohne Schwierigkeit mit dem in den modernen Sprachen in Verbindung gesetzt werden kann.

(Gerber 1854:18f.)

Figuur 3: De Realschule in Bromberg (1911)

Het blijft opmerkelijk dat Gerber het belang van het Latijn aan een *Realschule* benadrukt, aangezien het Latijn en het Grieks bij uitstek vakken zijn die met het traditionele *Bildungsideal* samenhangen en de leerling aanzetten tot abstracte, formele kennis en niet direct tot een praktische toepassing van de vreemde taal. Kennis van het Latijn bijvoorbeeld geeft een duidelijker beeld van de eigen structuur (afwijkend van die van het Latijn) en de eigen waarde van de moedertaal. Bovendien biedt kennis van het Latijn “Sinn für Schönheit und Angemessenheit der Form” (Gerber 1854c: 18) die juist niet besloten ligt in de kennis van moderne vreemde talen. Het Latijn is dan ook een hulpmiddel en een object, “dessen Durchdringung auf dem Wege reflektirender Vergleichung auch das eigene Denken und Sprechen erreichte und regelte” (Gerber 1854c: 18). Wanneer Gerber hier van vergelijkend taalonderwijs spreekt dan doelt hij daarmee op het versterken van het algemene taalgevoel door onderwijs in verschillende talen, waaronder het Latijn. Deze ideeën over de ontwikkeling van de *Realschule* in Duitsland worden ook in historische studies naar de *Realschule* bevestigd. Zo beschrijft Klaus Schmitz (1980: 71ff) in zijn *Geschichte der Schule* de strijd tussen de gymnasia en de *Realschulen* waar het gaat om de status van de moderne vreemde talen en het Latijn en het Grieks. Pas in 1832, in een zogenaamde *Prüfungsordnung*, wordt vastgelegd welke vakken er aan een *Realschule* kunnen worden onderwezen: Duits, Frans, wiskunde en natuurwetenschappen, geschiedenis en aardrijkskunde, maar ook Latijn en Engels, alleen aan die *Realschulen*, waaraan ze op

dat moment worden onderwezen. Na het eindexamen kan men een functie in allerlei ambtenarenbanen krijgen. Echter na 1850 worden *Realschulen* meer en meer als *Nützlichkeitskramschulen* beschouwd en als broedplaatsen van materialisme, ongelooft en revolutie (men denke hier aan het revolutiejaar 1848, waarin men in opstand kwam tegen de reactionaire en feodale krachten in Duitsland). In 1859 kwam er eindelijk een definitieve *Unterrichts- und Prüfungsordnung für die Real- und höheren Bürgerschulen*. Er kwamen twee soorten Realschule: De *Realschule I. Ordnung*, een negenjarige opleiding, gelijk aan het gymnasium, met als zwaartepunten wiskunde en natuurwetenschappen en de moderne talen plus het vak Latijn dat alle leerjaren werd onderwezen. Daarnaast werd besloten tot een *Realschule II. Ordnung*, die qua opleiding korter was en facultatief Latijn aanbood. Deze laatste vorm kwam echter nauwelijks van de grond, aangezien veel steden het recht hadden een *Realschule I. Ordnung* op te richten. Het grote verschil was echter dat men met het diploma *II. Ordnung* geen toegang tot de universiteit had:

‘Und wenn es allmählich so kam, daß das Lateinische an den vollausgebauten Realschulen für alle Schüler obligatorisch wurde und dagegen die lateinlosen Anstalten als eine zurückgebliebene und nieder Schulgattung angesehen wurden, so zeigt sich darin das Wesen des Beamtenstaates in einer für die gesunde Entwicklung der Schulen ungünstigen Richtung: man hatte für Gewerbe, für Handel und Industrie sorgen wollen und schnitt nun doch die ganze Einrichtung auf bestimmte Beamten-Kategorien zu; darüber wurde aber jener nächste und eigentliche Zweck vergessen und vernachlässigt’.

(Th. Ziegler; in: Schmitz 1980, 72f.)

Gerber, zelf opgeleid aan een gymnasium en dit met hart en ziel toegewijd, verdedigde in 1876 nog de *wetenschappelijk* gelijkwaardige status van de *Realschule* aan die van het gymnasium. In 1902 wees de latere directeur van de *Städtische Realschule*, Kessler, nog eens op het hetgeen Gerber met betrekking tot het wetenschappelijk karakter van een *Realschul*-opleiding had gezegd:

[...] das Ziel der Realschule sei [nach Gerber], 'eine allgemeine wissenschaftliche Vorbildung' zu gewähren. Aber der Zusatz: 'zu denjenigen Berufsarten, für welche Universitätsstudien nicht erforderlich sind', stand damit im Widerspruch. Darauf hat der erste Leiter dieser Anstalt, den leider die Gebrechlichkeit des Alters verhindert, heute in unserer Mitte zu weilen, am 25jährigen Stiftungsfeste der Anstalt - am 12. Mai 1876 - hingewiesen, indem er ausführte, daß nach den Worten der Unterrichts- und Prüfungsordnung von 1859 die Realschule eine allgemeine wissenschaftliche Bildung gewähre, welche zum Betreiben einer Wissenschaft nicht genüge, und er bemerkt treffend dazu: 'Wissenschaftliche Vorbildung *kann* nur allgemein sein, und, weil universell angelegt, führt sie *ihrer Natur nach* zur universitas litterarum; sie muß *frei* sein von Bestimmungen, Bedingungen und Beschränkungen, welche von außen her ihr auferlegt werden können, wenn sie echter Art sein soll; sie bereitet auf nichts vor, als auf Betreibung der Wissenschaft, weder also auf bestimmte Berufsarten, noch auf bestimmte praktische Beschäftigungen, deren Wahl vielmehr von den Individualitäten, den Neigungen, den Lebensumständen der Vorgebildeten abhängig bleibt.)

(Chronik des Königlichen Realgymnasiums zu Bromberg 1902: 34f.)

Gerber keerde na zijn pensionering in 1886 terug naar Berlijn. Hij was gehuwd met ene Antonia en had twee dochters, Hedwig (geboren in 1853) en Julia (geboren in 1856). Zijn zoon Viktor sneuvelde op 6 augustus 1870 in de Frans-Duitse oorlog “für König und Vaterland” in de buurt van Wörth. Op 12 mei 1876 werd hij tot ereburger van de stad Bromberg benoemd. Tevens werd een Gustav Gerberfonds in het leven geroepen op 11 mei 1876 door vroegere leerlingen van het *Realgymnasium* ter ere van hun vroegere directeur. De bedoeling van dit fonds was om minder welgestelde leerlingen van het *Realgymnasium* financieel te ondersteunen (vgl. Samel 1992). Na zijn vertrek naar Berlijn was Gerber actief in de politiek en wel voor de nationaal-liberale partij, waar hij zich met onderwijs bezig hield - al trok hij zich gefrustreerd terug uit de politiek toen een voorstel voor een wijziging van de onderwijswet werd afgekeurd. Gerber overleed in Berlijn op 21 oktober 1901. Tijdens de viering van het 50jarig bestaan van het *Realgymnasium* in 1901 stond de reeds genoemde dr. Kessler stil bij de verdiensten van Gerber voor de school. Een jaar later schreef Kessler:

Ein für uns recht schmerzliches Ereignis war der am 21. Oktober 1901 zu Berlin erfolgte Tod des Mitbegründers und ersten Direktors unseres Realgymnasiums, Dr. *Gerber*, der dasselbe von seiner Eröffnung am 12. Mai 1851 bis zum 1. April 1886 geleitet hat. Wir widmeten ihm einen Nachruf in den hiesigen Tagesblättern und der 'National-Zeitung', für welche der Verblichene bis in die letzten Tage seines Lebens schriftstellerisch thätig gewesen war, und entsandten als Vertreter unseres Kollegiums bei der Beisetzungsfeierlichkeit am 24. Oktober Herrn Professor *Gutzeit*, der dem Entschlafenen im Leben besonders nahe gestanden hatte. Er legte einen Kranz im Namen unserer Anstalt auf Dr. Gerbers Grab nieder. Am Tage der Beisetzung fand um 12 Uhr in der Aula eine Trauerfeier statt, bei welcher der Berichterstatter ein Lebensbild des Entschlafenen entwarf. (Chronik des Königlichen Realgymnasiums zu Bromberg 1902: 34f.)

3. Conclusie

Men kan met betrekking tot het leven en zijn betekenis voor het schoolleven in Bromberg een tweetal conclusies trekken:

1. Gerber was een geleerde, een wetenschapper die als directeur van een gymnasium annex Realschule weliswaar belangrijk is geweest voor het onderwijs in Bromberg, maar in tegenstelling tot Deinhardt zeker geen politiek-ideologische inkleuring van het onderwijs heeft gegeven. Hij doceerde weliswaar Duits, filosofie en klassieke talen, maar uit de jaarboeken blijkt geenszins dat hij daarmee het belang van Pruisen boven dat van de scholing van zijn leerlingen plaatste.
2. Uit de oprichting en de doelstellingen van het Gerber-fonds bleek toch het belang van scholing voor iedereen. Elk kind moest indien hij capaciteiten had in de gelegenheid worden gesteld om onderwijs te volgen. Daarmee droeg Gerber indirect bij aan de ontwikkeling van een breed onderwijsconcept dat politiek gezien ook voor de ontwikkeling van de Poolse identiteit van belang is geweest.

4. Geraadpleegde literatuur

Cloeren, Hermann J.

1988 *Language and Thought: German Approaches to Analytic Philosophy in the 18th and 19th Centuries*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Gerber, Gustav

- 1852a Programm 4489⁴ 1958: Programm der neu errichteten städtischen Realschule zu Bromberg 1852-1872. Bromberg 1852 F. Fischer 4°
- 1852b Programm Bzgt. Reg. [2979.1944]: Programm der neu errichteten städtischen Realschule zu Bromberg 1852-1868. Bromberg 1852 F. Fischer 4°
- 1852c R.28144.1903: Abhandlung über das Wesen der Realschule. Bromberg 1852 /<...>/ Druck.v.F.Fischer 4° s.28 Bromberg, st. R, Programm 1852.
- 1854 R.2814⁴.1903 PR.: Die Aufgabe der Realschule in erziehlicher Beziehung. Bromberg 1854 /<...>/ Druck.v.F.Fischer 4° s.40 Bromberg, st. R, Programm 1854.
- 1859a Programm 4489⁴ 1958: Programm der städtischen Realschule zu Bromberg. Bromberg 1859. F. Fischer 4° s.16
- 1859b R.2814⁴.1903 Pr.: Rede <...>. Zur Erinnerung an die Feier der Einweihung des neuen Realschulgebäudes. Bromberg, st. R, Programm 1859.
- 1867 Programm 4495⁴ 1958: d. königl. Gymnasiums zu Bromberg. Bromberg 1867 F. Fischer 4° s.52, 35, 23, 2.
- 1869 Programm 4495⁴.1958: d. Königl. Gymnasiums zu Bromberg 1869. Bromberg 1869 F. Fischer
- 1871-73 *Die Sprache als Kunst*. Zwei Bände. Bromberg: Mittler'sche Buchhandlung [2. vol. 1874: Berlin: Gaertners Verlagsbuchhandlung; 1885: 2. Auflage; 1961: Unveränderter Nachdruck der 2. Auflage: Hildesheim etc.: Georg Olms].
- 1872 R.2814⁴.1903 PR.: Rede am Geburtstag Sr. Majestät Königs. Bromberg 1872 /<...>/ Druck.v.F.Fischer 4° s.8. Bromberg, st. R, Programm 1872.
- 1877 R. 2814⁴.1903 Pr.: Rede zur Feier des fünfundzwanzigjährigen Stiftungstages der Realschule in Bromberg am 12. Mai 1876) 4° s.11. Bromberg, st.R, Programm 1877/132.
- 1884 *Die Sprache und das Erkennen*. Berlin: R. Gaertners Verlagsbuchhandlung.
- 1893 *Das Ich als Grundlage unserer Weltanschauung*. Berlin: R. Gaertners Verlagsbuchhandlung.

Knobloch, Clemens

- 1986 "Zeichen und Bild bei Gustav Gerber und Ludwig Noiré. Ein Beitrag zur Geschichte der Semantiktheorie im 19. Jahrhundert". In Klaus D. Dutz/Peter Schmitter [eds.]: *Geschichte und Geschichtsschreibung der Semiotik. Fallstudien*. Münster: MAkS-Publikationen.
- 1988 *Geschichte der psychologischen Sprachauffassung in Deutschland von 1850 bis 1920*. Tübingen: Niemeyer.

Nerlich, Brigitte & David D. Clarke

- 1996 *Language, Action, and Context. The Early history of Pragmatics in Europe and America, 1780-1930*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- Samel, Wilfried
1992 "Bromberger Stiftungen und Schenkungen". *Bromberg* 34/98 (April), 12-15.
- Schmidt, Siegfried J.
1968 *Sprache und Denken als sprachphilosophisches Problem von Locke bis Wittgenstein*. Den Haag: M. Nijhoff [3. Kapitel: "Die vergessene Sprachphilosophie des 19. Jahrhunderts"].
- Schmitz, Klaus
1980 *Geschichte der Schule. Ein Grundriß ihrer historischen Entwicklung und ihrer künftigen Perspektiven*. Stuttgart etc.: W. Kohlhammer.
- Simonis, Hans
1959 *Die Sprachphilosophie O.F. Gruppe's und G. Gerber's nach ihrer Bedeutung für die Erkenntnistheorie*. Bonn Inaugural-Dissertation).